

Н.О. Никончук, К.І. Хохлова

ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОБРАЗУ УКРАЇНИ В ЕТНІЧНІЙ СВІДОМОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ТА ПІДЛІТКІВ

Никончук Н.О., Хохлова К.І. Порівняльне дослідження образу України в етнічній свідомості молодших школярів та підлітків. В статті представлено авторську методику вивчення образу рідної країни в етнічній свідомості молодших школярів та підлітків «Заверши картину». Описано три типи образу України в етнічній свідомості дітей: позитивний, нейтральний та негативний. Проаналізовано результати дослідження образу рідної країни в етнічній свідомості молодших школярів та підлітків, що проживають в різних регіонах України.

Ключові слова: етнічна свідомість, етнічна ідентичність, образ рідної країни, образ України, проективні методики, методика «Заверши картину», молодші школярі, підлітки.

Никончук Н.А., Хохлова К.И. Сравнительное исследование образа Украины в этническом сознании младших школьников и подростков. В статье представлена авторская методика изучения образа родной страны в этническом сознании младших школьников и подростков «Заверши картину». Описаны три типа образа Украины в этническом сознании детей: положительный, нейтральный и отрицательный. Проанализированы результаты исследования образа родной страны в этническом сознании младших школьников и подростков, проживающих в разных регионах Украины.

Ключевые слова: этническое сознание, этническая идентичность, образ родной страны, образ Украины, проективные методики, методика «Заверши картину», младшие школьники, подростки.

Постановка проблеми. Дослідження образу України в етнічній свідомості молодших школярів та підлітків має важливе прикладне значення. Створюючи умови для позитивної етнічної самоідентифікації особистості на ранніх етапах розвитку ми можемо сприяти її успішній етнічній соціалізації на пізніших етапах. Діти, які матимуть позитивну етнічну ідентичність, пишатимуться своєю етнічною належністю, зможуть у майбутньому займати активну громадянську позицію, розбудувувати рідну країну та підтримувати конструктивні міжетнічні взаємини з представниками інших країн. Знання особливостей етнічної ідентичності дітей, що проживають в різних регіонах України, є важливими для цілеспрямованого формування етнічної свідомості майбутніх громадян нашої країни.

Аналіз останніх публікацій. Під етнічною свідомістю у психології розуміють систему поглядів, уявлень, ідей етнічної групи, що виникають на основі взаємодії з іншими етнічними групами та відображають знання про них, ставлення, а також стан і форми самовиокремлення своєї етнічної групи. Такі уявлення формуються у процесі онтогенезу, накопичуються за допомогою життєвого досвіду людини й етнічної групи [6].

На думку з Г.У. Солдатової, формування етнічного в особистості зумовлене системою процесів, а саме: етнічною ідентифікацією (ототожненням та самовизначенням особистості через етнічну групу); міжетнічною диференціацією (розділенням «своєї» і «чужої» етнічних груп і розумінням певних міжетнічних відмінностей); усвідомленим ставленням до «своєї» і «чужої» етнічних груп [10].

Т.Г. Стефаненко звертає увагу на те, що першим, хто розробив концепцію розвитку у дитини усвідомлення приналежності до етнічної групи, був Ж. Піаже. Дослідник виокремив три етапи становлення етнічної ідентичності дитини та описав їх специфіку. Т.Г. Стефаненко пропонує стислу характеристику згаданих етапів. У 6-7 років у дітей з'являються перші фрагментарні несистематизовані знання про свою етнічну належність. У цей період родина та найближче соціальне оточення мають для дітей більшу вагу, ніж країна та етнічна група. В 8-9 років діти чітко себе ідентифікують зі своєю етнічною групою. Вони виокремлюють такі основи ідентифікації як національність батьків, місце проживання та рідна мова. У дітей з'являються національні почуття. В 10-11 років етнічна ідентичність формується повною мірою. Відмінності між різними етнічними групами молодші підлітки бачать в унікальності історії та специфіці традицій побутової культури [13].

На думку Т.Г. Стефаненко, етнічна ідентичність є одним із ключових елементів побудови особистістю образу оточуючої дійсності і свого місця в ній. Дослідниця зазначає, що розвиток етнічної ідентичності має кілька етапів і відбувається у напрямку від дифузної до реалізованої. У підлітковому віці можна простежити високий рівень обізнаності дітей про особливості етнічних груп, їх схожість і відмінності, чітку самоідентифікацію з етнічною спільнотою [12].

На сьогодні предметом досліджень в етнопсихології та суміжних дисциплінах є особливості формування етнічної свідомості на різних вікових етапах (В.В. Горбунова, О.Л. Романова, Г.А. Ставицький) [5; 8; 11]. Велика увага приділяється вивченню умов і засобів розвитку ментальності, національної рефлексії, етнічної ідентичності особистості (Н.О. Видолуб, А.В. Гафіатуліна, Ю.О. Михальчук, Д.М. Сабол, М.А. Шугай) [1; 3; 7; 9; 15].

Одним із складників етнічної свідомості особистості, на наш думку, є уявлення про рідну країну. Однак до сьогодні такі уявлення не були предметом самостійних досліджень в етнопсихології, зокрема не вивчалися особливості образу України в етнічній свідомості дітей різного віку.

Формулювання мети і завдань статті: описати авторську методику вивчення образу рідної країни в етнічній свідомості молодших школярів та підлітків «Заверши картину»; описати основні типи образу України в етнічній свідомості дітей; виокремити спільні та відмінні характеристики образу рідної країни в етнічній свідомості молодших школярів та підлітків, що проживають в різних регіонах України.

Виклад методики і результатів дослідження. Роботи Й.С. Вироста, П.І. Гнатенка, Г.У. Солдатової, Т.Г. Стефаненко, В.Ю. Хотинець, М.О. Шульги [2; 4; 10; 13; 14; 16], присвячені проблемі формування етнічної свідомості та самосвідомості, наштовхнули нас на думку вивчити уявлення особистості про рідну землю. Ми припустили, що важливим складником етнічної свідомості особистості є образ рідної країни. Такий образ об'єднує знання про місце розташування країни на карті світу, уявлення про етноінтегруючі та етнодиференціюючі характеристики, що вирізняють країну (етнічну групу) з-поміж інших подібних утворень, вагомі події в країні в минулому та наразі, особливості взаємодії з іншими країнами та емоційно-ціннісне ставлення до усього перерахованого. До структури образу рідної країни входять невербальні та вербальні складники. Образ рідної країни у свідомості особистості може мати позитивне, нейтральне або негативне забарвлення.

Вивчення образу «України» в етнічній свідомості молодших школярів та підлітків було проведено за допомогою методики «Заверши картину». Діагностичний інструмент розроблений Н.О. Никончук та К.І. Хохловою у 2017 році.

Методика «Заверши картину» належить до групи проєктивних методик. Комплексний аналіз психосемантичної проєкції несвідомого в малюнку та роз'яснення автором зображеного дозволяє відтворити образ об'єкта у свідомості досліджуваного.

Методика «Заверши картину» складається з двох частин: доповнення малюнку (невербальна частина) та нестандартизованої бесіди за малюнком (вербальна частина). Дослідження проводиться індивідуально.

Досліджуваному пропонують аркуш паперу А-4, на якому зображений контур України (рис. 1), простий і кольорові олівці (червоний, рожевий, оранжевий, жовтий, синій, зелений, коричневий, чорний), гумку та пропонують доповнити малюнок.

Рис. 1. Зразок бланка методики «Заверши картину»

Інструкція: «Перед тобою малюнок, на якому намічені обриси України. Заверши цей малюнок так, як тобі хочеться. За бажанням використовуй для роботи один, декілька або усі олівці».

Орієнтований перелік запитань для бесіди за малюнком:

- Розкажи про свій малюнок. Що на ньому зображено?
- Де на цій карті твій дім?
- Що означає для тебе той чи інший елемент зображення?
- Який колір із обраних тобі подобається найбільше?

Дослідження образу України в етнічній свідомості молодших школярів та підлітків проводилося на базі Міжнародного дитячого центру Артек. UA. протягом 2017 року.

Участь в дослідженні взяли 100 осіб – 50 хлопців та 50 дівчат двох вікових груп – молодшого шкільного (6-9 років) та підліткового віку (13-15 років). До вибірки були включені лише ті діти, які разом з батьками проживали в одному регіоні не менше 5 років (молодші школярі) та 10 років (підлітки).

До дослідження залучалися діти з п'яти регіонів України:

- Північного (Житомирська, Київська, Чернігівська області);
- Західного (Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Волинська, Рівненська, Хмельницька, Чернівецька та Закарпатська області);

- Центрального(Сумська, Вінницька, Дніпропетровська, Кіровоградська, Полтавська та Черкаська області);
- Східного (Харківська, Донецька, Луганська області);
- Південного (Запорізька, Херсонська, Одеська та Миколаївська області, а також Автономна Республіка Крим).

Аналіз малюнків та вербальних висловлювань досліджуваних молодшого шкільного та підліткового віку, що проживають у різних регіонах країни, дозволив виокремити **три** основні **типи образу України** в свідомості дітей: **позитивний, нейтральний та негативний**.

Критеріями виокремлення згаданих типів є такі характеристики:

- предмети і істоти, що зображені на малюнку (кількість предметів і істот, де вони зображені на малюнку, їх привабливість і особиста значимість для дитини);
- кольори, які досліджуваний використав при роботі (кількість кольорів, які кольори домінують; поєднання кольорів);
- загальний емоційний стан досліджуваного під час виконання малюнку і в ході бесіди з дослідником (роботу виконує охоче чи неохоче, ретельно чи недбало, які емоції домінують);
- спонтанні коментарі досліджуваного під час роботи над малюнком та вербальні висловлювання в ході бесіди (кількість вербальних висловлювань, що саме із зображеного коментує досліджуваний, характер висловлювань).

Ознаками **позитивного образу України** у свідомості досліджуваних слугують такі характеристики:

- рослинний і тваринний орнамент, зображення усміхнених людей (жінок і чоловіків) та рукостискань;
- наявність у дітей нейтральних чи позитивних емоцій під час малювання та у ході бесіди з дослідником (посміхаються, наспівують щось веселе);
- позитивні вербальні коментарі малюнка («грайливе сонечко», «ці квіти дуже схожі на ті, що ростуть біля мого дому») (рис. 2).

Рис. 2. Малюнок молодшого школяра, який має позитивний образ України (Вік досліджуваного – 8 років; Західний регіон)

Про **нейтральний образ України** у свідомості дітей свідчать такі характеристики:

- позначення на малюнку переважно типової, стереотипізованої символіки: тризуба, прапора, рушника;
- використання, зазвичай, національних кольорів (блакитного у поєднанні з жовтим та червоного у поєднанні з чорним);
- акцент на зображенні рельєфу країни – позначення гірської місцевості, моря, лісів і т.д.;
- відсутність яскраво виражених позитивних або негативних емоцій у досліджуваного під час виконання роботи;
- нейтральні вербальні висловлювання («на сході багато шахт, де працюють люди, а на півдні – море»; «тут зображена Говерла і ліси Карпат» тощо) (рис. 3).

Рис.3. Малюнок молодшого школяра, який має нейтральний образ України (Вік досліджуваного - 8 років, Північний регіон)

Ознаками **негативного образу України** у свідомості молодших школярів та підлітків є такі характеристики:

- зображення на малюнку предметів і істот, що мають негативну семантику (вороже налаштовані або сумні жіночі та чоловічі обличчя, подертий одяг, закривавлені руки, зброя, ланцюги, мотузки, шипи, вогонь, блискавка, які досліджувані пояснюють як вибух, страх, біль);
- переважання холодних, темних кольорів;
- стирання намальованого гумкою, перемальовування об'єктів, яке не поліпшує якість зображеного;
- переважання негативних емоцій (сум, страх, роздратування, відраза);
- негативно забарвлені вербальні коментарі («то грім від танків, а не дощу, тепер шуму боюсь»; «на нас накричав дядько у військовій формі з автоматом в руках, сестра дуже злякалась і довго плакала») (рис. 4).

Рис.4. Малюнок молодшого школяра, який має **негативний образ України**
(Вік досліджуваного - 9 років, Східний регіон)

Проведене емпіричне дослідження дозволило виокремити **особливості образу України в етнічній свідомості молодших школярів**.

В ході дослідження було помічено, що учні початкових класів у процесі роботи над малюнком велику увагу приділяють вибору кольорів та зафарбовуванню. При виконанні малюнку діти ретельно підбирають кольори. Спочатку досліджувані зафарбовують увесь контур карти, а потім зосереджуються на промальовуванні деталей. Зазвичай, молодші школярі роблять акцент на місці свого проживання – області України, з якої вони родом, однак наповнюють об'єктами й інші частини контуру карти.

Для молодших школярів образ рідної країни є цілісним утворенням, не пов'язаним з іншими подібними утвореннями. Учні початкових класів не виходять за межі контуру України та не позначають на малюнку інші країни.

У ситуації інтерпретації намальованого діти використовують здебільшого приклади казок, історій, приказок та інших фольклорних творів своєї місцевості. Навіть коли характеризується одне й те ж зображення, то представники Західного регіону України згадують коломийки, Північного – оповіді, Східного – характерні для їх місцевості приказки тощо. Отже, елементи вербальних символів в образі України у молодшому шкільному віці представлені фольклорними творами, типовими для рідної місцевості. Разом з тим вербальний складник образу України у згаданий віковий період розвинений ще слабо і суттєво поступається невербальному складнику.

В результаті дослідження було встановлено, що в учнів початкових класів з різних регіонів країни домінують різні типи образу України (табл. 1).

Позитивний образ України мають переважно представники Західного, Північного та Південного регіонів країни (70%, 60% та 50% дітей відповідно). У досліджуваних зі Східного регіону позитивний образ рідної країни зустрічається менше ніж у третині випадків (30%).

Нейтральний образ України найчастіше демонструють представники Центральної України – 40% досліджуваних.

Негативний образ України характерний для половини дітей (50%) зі Східного регіону. Малюнки досліджуваних цієї групи насичені негативними зображеннями (зброя, кров, темні кольори). У процесі аналізу намальованого діти дають негативні вербальні коментарі, відчувають невдоволення, страх, смуток.

В цілому позитивний образ України мають 50% усіх досліджуваних молодших школярів, нейтральний образ – 28% та негативний – 22% дітей.

Таблиця 1

Узагальнені результати дослідження образу України в свідомості молодших школярів, що проживають у різних регіонах країни

Регіон України	Тип образу України		
	позитивний	нейтральний	негативний
Північний	60%	30%	10%
Західний	70%	20%	10%
Центральний	40%	40%	20%
Східний	30%	20%	50%
Південний	50%	30%	20%
Середній показник	50%	28%	22%

Проведене емпіричне дослідження дозволило виокремити **особливості образу України в етнічній свідомості підлітків**.

Виявлено, що у процесі малювання підлітки приділяють багато уваги об'єму і кольору зображення. Досліджувані заповнюють об'єктами не лише контур України, а й виходять за його межі – створюють обрамлення навколо зображення рідної країни.

У роботах підлітків зустрічається символічне позначення сусідніх країн. Для підлітків образ рідної країни є цілісним утворенням, яке пов'язане з іншими подібними утвореннями.

На малюнках підлітків є велика кількість написів, чого взагалі не спостерігається у роботах молодших школярів. Здебільшого це патріотичні та політичні гасла («Слава Україні! Героям Слава!», «Борітеся – поборете!»), а також рядки віршів («У цьому полі синьому як льон...», «Бо москалі злії люди – роблять лихо з вами»). У роботах хлопців зустрічається нецензурна лайка. Отже, розвиток етнічної свідомості у підлітковому віці зазнає суттєвих змін. Образ рідної країни у досліджуваних цієї групи збагачується вербальними символами. Роль таких символів виконують патріотичні гасла, поезії відомих українських письменників.

У процесі створення малюнку більшість досліджуваних роблять акцент на місці свого проживання (деталізують зображення, надають перевагу привабливим яскравим кольорам) та частково ігнорують інші частини країни.

У ситуації аналізу малюнків підлітки часто використовують присвійні займенники «я», «мої», «мене». Подекуди для пояснення намальованого застосовують рядки віршів («...у мене вдома, у бабусі, так само як у вірші Стуса – поле синє як льон, згадала, то і синім зафарбувала, гарно ж...»).

Проведене емпіричне дослідження показало, що в підлітків, які проживають в різних регіонах країни домінують різні типи образу України (табл. 2).

**Узагальнені результати дослідження образу України
в свідомості підлітків, що проживають у різних регіонах країни**

Регіон України	Тип образу України		
	позитивний	нейтральний	негативний
Північний	50%	40%	10%
Західний	100%	0%	0%
Центральний	30%	40%	30%
Східний	10%	20%	70%
Південний	40%	40%	20%
Середній показник	46%	28%	26%

Позитивний образ України притаманний представникам Західного та Північного регіонів країни (100% та 50% підлітків відповідно). У досліджуваних зі Східного регіону позитивний образ рідної країни зустрічається лише у 10% випадків.

Нейтральний образ України демонструють переважно представники Північного, Південного та Центрального регіонів – (40% досліджуваних у кожній групі).

Негативний образ України характерний для більшості підлітків зі Східного регіону (70%). Саме у досліджуваних цієї групи у малюнках домінують негативно забарвлені зображення (стомлені, сумні обличчя; спалахи вогню, блискавки; шипи та ланцюги, що зв'язують, придушують; темні кольори). У процесі аналізу власних малюнків підлітки дають негативні коментарі, відчувають невдоволення, біль і смуток, коли говорять про рідну країну.

Отже, позитивний образ України мають 46% досліджуваних підліткового віку, нейтральний образ – 28%, і негативний – 26%.

Проведене дослідження показало **ряд спільних і відмінних характеристик образу України молодших школярів і підлітків з різних регіонів країни.**

Встановлено, що досліджувані обох вікових груп мають схожі характеристики створення малюнків:

1. У переважній більшості робіт є центральне зображення, доповнене іншими деталями.

2. На більшості малюнків відтворені об'єкти, що мають етнічні ознаки (рушник, калина, тризуб, віночок, шабелина, вишиванка, прапор та ін.). Частина зображень розфарбовані у національні кольори – жовтий та блакитний, а також червоний і чорний.

Результати дослідження показали **спільні характеристики образу України молодших школярів та підлітків:**

– Центральним складником етнічної свідомості молодших школярів та підлітків є мала Батьківщина – діти обох вікових груп при виконанні малюнку роблять акцент на місці свого проживання, частині України, з якої вони родом (деталізують зображення, краще промальовують об'єкти, надають перевагу привабливим яскравим кольорам).

– Позитивний образ України характерний для половини досліджуваних обох вікових груп (для 50% молодших школярів та 46% підлітків). Нейтральний образ рідної країни зустрічається у четвертині досліджуваних (у 28% молодших школярів та підлітків). Негативний образ України притаманний четвертині дітей обох вікових груп (22% молодших школярів та 26% підлітків).

– В етнічній свідомості досліджуваних різного віку, що проживають в Західному регіоні, домінує позитивний образ України (у 70% молодших школярів та 100% підлітків). В етнічній свідомості дітей обох вікових груп з Центрального, Південного та Північного регіонів країни частіше простежується позитивний та нейтральний образ України. В етнічній свідомості досліджуваних різного віку, що проживають у Східному регіоні, домінує негативний образ рідної країни (у 50% молодших школярів та 70% підлітків). Помічено, що негативний образ України простежується переважно у досліджуваних, що проживають на лінії розмежування або знаходяться дуже близько до місця проведення бойових дій. Чим далі від лінії розмежування знаходяться домівки дітей, тим більш позитивний образ рідної країни вони демонструють.

У образі України молодших школярів та підлітків виявлено такі основні відмінності:

– Для молодших школярів образ рідної країни є цілісним утворенням, не пов'язаним з іншими подібними утвореннями – діти замальовують увесь контур карти, але не виходять за його межі. Для підлітків образ рідної країни є цілісним утворенням, що пов'язаний з іншими подібними утвореннями – досліджувані виходять за межі карти і символічно позначають сусідні країни.

– Молодші школярі, на відміну від підлітків, у ситуації опису власних малюнків використовують приклади казок, історій, приказок своєї місцевості. Представники Західного регіону згадують коломийки, Північного – оповіді, Східного – характерні для їх місцевості приказки. Отже, елементи вербальних символів в образі України у молодшому шкільному віці представлені фольклорними творами, типовими для рідної місцевості. Разом з тим вербальний складник образу України у згаданий віковий період розвинений ще слабко і суттєво поступається невербальному складнику.

– Підлітки, на відміну від молодших школярів, поряд з невербальними засобами для окреслення образу України активно використовують вербальні засоби. На малюнках досліджуваних графічне зображення поєднано з написами – патріотичними висловами, рядками поезій. Отже, розвиток етнічної свідомості у підлітковому віці зазнає суттєвих змін. Образ рідної країни у досліджуваних цієї групи збагачується вербальними символами. Роль таких символів виконують патріотичні гасла, поезії відомих українських письменників.

Проведене дослідження показує, що психологічна підтримка позитивної етнічної ідентичності в першу чергу потрібна молодшим школярам та підліткам зі Східного регіону України.

Висновки і подальші перспективи досліджень. Важливим складником етнічної свідомості особистості є образ рідної країни. Такий образ об'єднує знання про місце розташування країни на карті світу, уявлення про етноінтегруючі та етнодиференціюючі характеристики, що вирізняють країну (етнічну групу) з-поміж інших подібних утворень, вагомі події в країні в минулому та наразі, особливості взаємодії з іншими країнами та емоційно-ціннісне ставлення до усього перерахованого. До структури образу рідної країни входять невербальні та вербальні складники. Образ рідної країни у свідомості особистості може мати позитивне, нейтральне або негативне забарвлення.

Для дослідження образу України в етнічній свідомості молодших школярів і підлітків було використано авторський діагностичний інструмент «Заверши картину». Дана метода складається з двох частин: доповнення малюнку (невербальна частина) та нестандартизованої бесіди за малюнком (вербальна частина). Досліджуваним

пропонується доповнити малюнок, на якому зображений контур України, та прокоментувати, що саме вони намалювали.

Дослідження образу України в етнічній свідомості молодших школярів та підлітків проводилося на базі Міжнародного дитячого центру Артек. UA. Участь в дослідженні взяли 100 осіб – 50 хлопців та 50 дівчат двох вікових груп – молодшого шкільного (6-9 років) та підліткового віку (13-15 років) з п'яти регіонів України: Північного, Південного, Центрального, Східного та Західного.

Аналіз малюнків та вербальних висловлювань дозволив виокремити *три основні типи образу України* в свідомості дітей: *позитивний, нейтральний та негативний*. Критеріями виокремлення згаданих типів слугували такі характеристики: предмети і істоти, що зображені на малюнку; кольори, які досліджуваний використав при роботі; загальний емоційний стан досліджуваного під час виконання малюнку і в ході бесіди з дослідником; спонтанні коментарі досліджуваного під час роботи над малюнком та вербальні висловлювання в ході бесіди.

Проведене дослідження показало ряд *спільних характеристик образу України* в етнічній свідомості молодших школярів і підлітків з різних регіонів країни:

– Центральним складником етнічної свідомості молодших школярів та підлітків є мала Батьківщина – діти обох вікових груп при виконанні малюнку роблять акцент на місці свого проживання, частині України, з якої вони родом (деталізують зображення, краще промальовують об'єкти, надають перевагу привабливим яскравим кольорам).

– Позитивний образ України характерний для половини молодших школярів та підлітків. Нейтральний образ рідної країни зустрічається у четвертині досліджуваних обох вікових груп. Негативний образ України притаманний четвертині молодших школярів та підлітків.

– В етнічній свідомості досліджуваних обох вікових груп, що проживають в Західному регіоні, домінує позитивний образ України. В етнічній свідомості молодших школярів та підлітків з Центрального, Південного та Північного регіонів країни частіше простежується позитивний та нейтральний образ України. В етнічній свідомості досліджуваних обох вікових груп, що проживають у Східному регіоні, домінує негативний образ рідної країни.

Проведене дослідження дозволило виокремити ряд *відмінних характеристик образу України* в етнічній свідомості молодших школярів і підлітків:

– Для молодших школярів образ рідної країни є цілісним утворенням, не пов'язаним з іншими подібними утвореннями – діти замальовують увесь контур карти, але не виходять за його межі. Для підлітків образ рідної країни є цілісним утворенням, що пов'язаний з іншими подібними утвореннями – досліджувані виходять за межі карти і символічно позначають сусідні країни.

– У молодшому шкільному віці вербальний складник образу рідної країни розвинений ще слабо і суттєво поступається невербальному складнику. Елементи вербальних символів в образі України в дітей представлені фольклорними творами, типовими для рідної місцевості. В підлітковому віці розвиток етнічної свідомості зазнає суттєвих змін. Образ рідної країни у досліджуваних цієї групи збагачується вербальними символами. Роль таких символів виконують патріотичні гасла, поезії відомих українських письменників.

Щонайменше четвертина досліджуваних потребують психологічної підтримки формування етнічної свідомості. Така підтримка в першу чергу потрібна молодшим

школярам та підліткам зі Східного регіону України. Є доцільним для цієї категорії дітей розробити просвітницькі, розвивальні та корекційні заняття, спрямовані на формування позитивного образу рідної країни та підтримку етнічної ідентичності.

Перспективи дослідження полягають у перевірці виявлених тенденцій на більшій вибірці, у пошуку шляхів та методів психологічної підтримки позитивної етнічної ідентичності дітей молодшого шкільного та підліткового віку.

Список використаних джерел

1. Видолоб Н.О. Психолого-педагогічні умови формування української ментальності учнів основної школи (на матеріалі уроків української літератури) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 „Педагогічна та вікова психологія” / Наталія Олексіївна Видолоб ; Ін-т психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2003. – 20 с.
2. Вирост Й.С. Національна самосвідомість: проблеми визначення й аналізу // Філософ. та соціолог. думка. – 1989. – № 7. – С.11– 19.
3. Гафіатуліна А.В. Психологічні особливості формування національної самосвідомості студентської молоді України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 „Педагогічна та вікова психологія” / Анна Вікторівна Гафіатуліна; Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. – Київ, 2017. – 20 с.
4. Гнатенко П.И. Национальный характер. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1992. – 140 с.
5. Горбунова В.В. Психологічні чинники формування етнічної свідомості у юнацькому віці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 „Педагогічна та вікова психологія” / Вікторія Валеріївна Горбунова; Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. - К., 2003. – 19 с.
6. Етнічний довідник. У трьох частинах. Ч. 1. – Поняття та терміни. – К., 1997. – 140 с.
7. Михальчук Ю.О. Психолого-педагогічні умови гармонізації етнічної самосвідомості старшокласників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 „Педагогічна та вікова психологія” / Юлія Олександрівна Михальчук; Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2005. – 19 с.
8. Романова О.Л. Развитие этнической идентичности у детей и подростков: : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. психол. наук : 19.00.07 „Педагогическая и возрастная психология” / Ольга Львовна Романова. – М., 1994.
9. Сабол Д.М. Психологічні особливості формування етнічної свідомості в юнацькому віці засобами української народної вишивки : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 „Педагогічна та вікова психологія” / Діана Михайлівна Сабол; Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. – Київ, 2015. – 20 с.
10. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности. – М.: Смысл, 1998. – 389 с.
11. Ставицький Г.А. Психологічні та соціальні чинники розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 „Педагогічна та вікова психологія”/ Геннадій Анатолійович Ставицький; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2016. – 21 с.
12. Стефаненко Т.Г. Социальная психология этнической идентичности : автореф. дисс. на соискание науч. степени док. психол. наук : 19.00.05 „Социальная психология” / Татьяна Гавриловна Стефаненко. – М., 1994.
13. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. – М.: ИП РАН, Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2000 – 320 с.
14. Хотинец В.Ю. Этническое самосознание. – СПб.: Алтея, 2000. – 240 с.
15. Шугай М.А. Психологічний аналіз розвитку національної рефлексії в процесі навчальної діяльності молодших школярів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук :

спец. 19.00.07 „Педагогічна та вікова психологія” / Шугай Марія Анатоліївна ; Рівненський державний гуманітарний університет. – Рівне, 2002. – 20 с.

16. Шульга Н.А. Этническая самоидентификация личности. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – 199 с.

References transliterated

1. Vydolob N.O. (2003) Psykhologho-pedagoghichni umovy formuvannja ukrajinsjkoji mentaljnosti uchniv osnovnoji shkoly (na materialy urokiv ukrajinsjkoji literatury) [Psychological and pedagogical conditions of formation of Ukrainian mentality of secondary school students (on the material of Ukrainian literature lesson)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv: G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
2. Vyrost J.S. (1989) Nacionaljna samosvidomistj: problemy vyznachennja j analizu [National Self-identity: Problems of Definition and Analysis]. *Philosopher and sociological thought*, no. 7, pp. 11-19 [in Ukrainian].
3. Ghafiatulina A.V. (2017) Psykhologhichni osoblyvosti formuvannja nacionaljnoji samosvidomosti studentsjkoji molodi Ukrajinny [Psychological peculiarities of the formation of national self-identity of Ukrainian college students]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv: Borys Grinchenko Kyiv University [in Ukrainian].
4. Gnatenko P.I. (1992) *Natsional'nyy kharakter* [National character]. Dnipro: Oles Honchar Dnipro National University [in Russian].
5. Ghorbunova V.V. (2003) Psykhologhichni chynnyky formuvannja etnichnoji svidomosti u junacjkomu vici [Psychological factors of the formation of ethnic consciousness in adolescence]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv: G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
6. Jevtukh V.B. (Ed.). (1997) *Etnichnyj dovidnyk*. [Ethnic reference book]. Vol.1. *Ponjattja ta terminy* [Concepts and terms]. Kyiv, Feniks [in Ukrainian].
7. Mykhaljchuk Ju.O. (2005) Psykhologho-pedagoghichni umovy gharmonizaciji etnichnoji samosvidomosti starshoklasnykiv [Psychological and pedagogical conditions for the harmonization of ethnical self-identity of senior school students]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv: G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine [in Ukrainian].
8. Romanova O.L. (1994) Razvitie etnicheskoy identichnosti u detey i podrostkov [The development of ethnical identity of children and adolescents]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Moscow. [in Russian].
9. Sabol D.M. (2015) Psykhologhichni osoblyvosti formuvannja etnichnoji svidomosti v junacjkomu vici zasobamy ukrajinsjkoji narodnoji vyshyvky [Psychological peculiarities of the formation of ethnic consciousness in adolescence by means of Ukrainian folk embroidery]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv: Borys Grinchenko Kyiv University [in Ukrainian].
10. Soldatova G.U. (1998) *Psikhologiya mezhetnicheskoy napryazhennosti* [Psychology of ethnic tensions]. Moscow: Smysl [in Russian].
11. Stavycjkyj Gh.A. (2016) Psykhologhichni ta socialjni chynnyky rozvytku etnichnoji samosvidomosti v junacjkomu vici [Psychological and social factors of development of ethnic consciousness in adolescence]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv: The National Pedagogical Dragomanov University [in Ukrainian].
12. Stefanenko T.G. (1994) Sotsial'naya psikhologiya etnicheskoy identichnosti [Social psychology of ethnical identity]. *Doctor's thesis*. Moscow [in Russian].
13. Stefanenko T.G. (2000) *Etnopsikhologiya* [Ethnopsychology]. Moscow: IP RAN, Akademicheskij Proekt; Ekaterinburg: Delovaya kniga [in Russian].

14. Khotinets V.Yu. (2000) *Etnicheskoe samosoznanie* [Ethnic self-identity]. St.Petersburg: Alteya [in Russian].
15. Shughaj M.A. (2002) *Psyhologhichnyj analiz rozvytku nacionaljnoji refleksiji v procesi navchaljnoji dijajlnosti molodshykh shkoljariv* [Psychological analysis of the development of national reflection in the process of learning activities of junior schoolchildren]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Rivne: Rivne State Humanitarian University [in Ukrainian].
16. Shul'ga N.A. (1996) *Etnicheskaya samoidentifikatsiya lichnosti* [Ethnic self-identification of personality]. Kyiv: Institute of Sociology of National Academy of Sciences of Ukraine [in Russian].

Nykonchuk N.O., Khokhlova K.I. A comparative study on the image of Ukraine in the ethnic consciousness of junior school children and adolescents. To study the image of "Ukraine" in the ethnic consciousness of junior school children and adolescents, the author's projective method "Complete the picture" was used. The technique has 2 parts - non-verbal and verbal. Children complete the drawing, which depicts the outline of Ukraine. The researcher conducts a conversation with students on the drawing.

During the study three types of the image of Ukraine were identified in the ethnic consciousness of children. They are positive, neutral and negative.

The image of Ukraine in the consciousness of junior schoolchildren and adolescents has common characteristics. 1. The central component of the ethnic consciousness of both age groups is a small homeland. Children focus on their place of residence – they carefully draw the details, choose attractive colours. 2. A half of junior schoolchildren and teenagers have a positive image of Ukraine. A quarter of them have a neutral image of their native country. Another quarter of junior schoolchildren and teenagers have a negative image of Ukraine. 3. The positive image of Ukraine prevails in both age groups from the Western region, the positive and neutral - in the consciousness of children from the Central, Southern and Northern regions, the negative – among the representatives of the Eastern region.

Differences have been revealed in the image of Ukraine of the various groups. 1. In the ethnic consciousness of junior schoolchildren, the image of their native country is an autonomous entity. In the ethnic consciousness of adolescents, the image of the native country is associated with the images of other countries. 2. At primary school age, the verbal component of the image of the native country is still poorly developed. Separate verbal symbols are represented by folklore works. In adolescence, the image of the native country is enriched with verbal symbols. The role of such symbols is performed by patriotic slogans and the poetry of famous writers.

Keywords: ethnic consciousness, ethnic identity, image of native country, image of Ukraine, projective techniques, "Complete the picture" technique, junior schoolchildren, adolescents.